

Målningen till vänster, »Stenoperationen« (olja på pannå, 48x35 cm) av Hieronymus Bosch, har varit föremål för både medicinska och religiösa tolkningar. Den finns på Museo del Prado i Madrid, som också äger andra verk med liknande motiv. Dessa är dock fokuserade på charlataner som lurar de godtrogna att de kan bli botade om »dårskapens stenar« opereras bort.

»Dårskapen är något positivt«

■ Som bilden i en spegel framstår Hieronymus Boschs målning »Stenoperationen«. Vad är det för operation, och vilket budskap vill målaren förmedla? Är det meningen att man skall identifiera sig med »spegelbildens« fastbundne patient, den ende som ser betraktaren i ögonen? Det är ett ansikte som mindre präglas av smärta än av passivitet och resignation, kanske en vädjan om hjälp.

Måltavlan kanske är en kroppsfixerad läkekonst, personifierad i den genom huvudbonaden förlöjligade operatören. I varje fall har »Stenoperationen« varit en användbar symbolbild i det sena 1900-talets kritik mot psykiatriska ingrepp och mediciner, som påstås beröva patienten det fulla känslolivets.

En målnings helhet skapas i betraktarens öga och hjärna. För Boschs samtida fanns det ingen anledning att spekulera om tolkningen; de tids- och lokalbundna associationerna var givna. Längre betraktades också hans verk med demoner och andra märkliga varelser som något att roas av, något som kittlade fantasin. Senare har han ibland framställts som en tidig surrealist, men först på 1900-talet har konstvetare försökt tolka budskapet genom att följa sköra trådar tillbaka till tänkande och föreställningar i den nederländska miljön 1475–1480, då målningen troligen kom till [1, 2].

Bosch själv gav ingen bruksanvisning. Egentligen är det inte så mycket man vet om honom, inte ens säkert när han föd-

des, omkring 1453 tror man. Nästan hela sitt liv levde han i födelsestaden 's-Hertogenbosch, som han också tog sitt namn ifrån. Den nederländska stadens liv var präglad av den katolska kyrkan och den blomstrande handeln i hertigdömet Brabant.

När Bosch dog 1516 efterlämnade han inga brev eller dagböcker, och noteringarna i de officiella arkiven är knapphändiga. Dock vet man att han tillhörde en målarsläkt – och ett stort och rikt samfund, »Vår frus brödraskap«. Medlemskapet var säkert guld värt för en målare, eftersom altartavlor och andra verk med religiösa motiv i regel beställdes av kyrkor, världsliga härskare och rika köpmän.

Många målningar som tillskrivits Bosch finns i museer och privata samlingar, men åtskilliga är kopior. Det är oklart hur mycket mästaren själv bidrog med även i de verk som verkligen härstammar från hans verkstad. Det gäller också »Stenoperationen«, som sannolikt beställdes av biskopen i Utrecht, David av Burgund, son till en hertig.

Flyktigt betraktad för målningen »Stenoperationen« tankarna till hjärnkirurgi. Munken kanske står beredd att ge sista smörjelsen om det skulle gå riktigt illa – vilket det säkert brukade göra vid verklig trepanering av skallar. Att detta förekom på Hippokrates' tid och ännu tidigare för att »lätta på trycket i en överhettad hjärna« tycks vara historiskt belagt, antingen orsaken var en tumör eller »onda andar« [3].

Nu är det ju ingen tumör som operatören tar ut med skalpellen, utan en blomma, en likadan ligger på bordet. Vad betyder blommorna och inskriptionen i »spegelramens« snirklar? Den lyder i svensk översättning: »Mästare, skär ut stenarna. Mitt namn är Lubbert Das«.

För Boschs samtida förde uttrycket »att skära bort stenar« tankarna till försök att bota någon från galenskap. Eftersom stenar är en vanlig benämning på testiklar kan bilden också tolkas som en förtäckt skildring av kastrering. Patienten har hängt av sig kniven och penningpungen, och skorna är ställda under stolen, detaljer som tyder på att han förlorat sin manlighet [2].

Kvacksalvare som skär ut galenskapens stenar är ett ganska vanligt motiv i nederländsk bildkonst under 1500- och 1600-talen, men Bosch tycks ha varit först med att i bild gestalta det folkliga talesättet.

Pieter Bruegel d ä använde motivet i flera burliska gravyrer i mitten av 1500-talet, t ex »Häxan från Magellem« [2] och »Galenskapens sten dras ut« [4]. Lucas van Leydens »Kirurgen« 1524 och en 1600-talsmålning av Jan Steen har samma motiv. Här är udden riktad mot kvacksalvare, som utnyttjar det godtrogna folket. Mer realistiska skildringar finns, t ex Jan Sanders van Hemessens målning »Stenoperationen« från mitten av 1500-talet. Även här markeras att det handlar om fusk; kvacksalvaren »trollar

fram« en sten efter ett ingrepp, som för tankarna till det sena 1900-talets mirakulöst oblodiga »tumöroperationer« i Sydostasien.

Vilka associationer ger patientens namn? Lubbert, »kastrerad«, förknippades i samtida litteratur ofta med osedvanlig dumhet, vilket också det holländska ordet för tulpan associerar till [1]. (Tulpanomanin, det klassiska exemplet på dumhet i form av spekulationshysteri långt före IT-boomen, kom dock mer än 100 år senare.)

Kanske är blommorna inte tulpaner utan vita näckrosor. Dessa kan vara symboler för människans natur: roten i botten svarar mot det djuriska, vattnet mot själen som liksom näckrosen fullkomnas, slår ut, först i ljuset från solen, dvs Kristus. Men det finns också en medicinsk anknytning, om än något långsökt. Den vita näckrosen har ansetts vara ett antiafrodisiakum. En farlig dekott på rotstockarna har ingått i patentmediciner som använts för att minska könsdriften [2, 5].

Efternamnet Das, »grävling«, kan föra tankarna till orena djur som gräver i jorden och jordbundna människor utan andliga intressen. Den upp-och-nedvända tratten på operatörens huvud – i stället för narrhuvan – har tolkats som att operatören inte vill ta emot några impulser från himlen. Det tycks också gälla nunnan; med boken, vishetens symbol, avskärmar hon sig från det som ovan är.

Att kyrkans representanter spelar viktiga biroller i målningen talar för att kritiken är riktad mot en »känslökall« religiös riktning, präglad av dogmatism och skolastikernas intellektualism. Munken tycks välsigna ingreppet, och nunnan är anmärkningsvärt oberörd inför patientens lidande [2]. Målningen har därför placerats in i den strömning av mystisk religiositet som humanisten Erasmus av Rotterdam pläderade för i boken »Dårskapens lov«. Som barn gick Erasmus i skola i bl a Boschs födelsestad, hos »Det gemensamma livets bröder«. Delade Erasmus och målaren en andlig uppväxtmiljö?

Flera faktorer leder således till tolkningen att »Stenoperationen« har enbart ett religiöst budskap [2]. Visserligen kan det tänkas att charlatanen personifierar en läkekonst som genom fysiska ingrepp söker bota det som endast kan helas på andlig väg. Men i andra målningar manifesterades Boschs religiösa mystik, beställaren var (sannolikt) en biskop, texten i »spegelramen« och förvandlingen av dårskapens stenar till blommor – allt tycks till slut tala för en tolkning som

Madeleine Bergman [2] sammanfattat ungefär så här:

En man blir kastrerad när man opererar bort hans dårskap (hans känsloliv, det irrationella). Dårskapen är något positivt, utan det är människan ofullständig. Endast i medvetande om vår dårskap kan vi utvecklas som människor, och då charlatanen opererar bort dårskapens stenar berövar han patienten hans mänsklighet.

Yngve Karlsson

fd redaktör,

Läkartidningens medicinska redaktion

Referenser

1. Bosing W. The complete paintings. Hieronymus Bosch. Between heaven and hell. Köln: Benedikt Taschen Verlag; 2000.
2. Bergman M. Dårskapens lov. En tolkning av Hieronymus Boschs Stenoperationen. Konsthistorisk tidskrift 1983; LII (häfte 2): 52-8.
3. Flodin O. Ura-Kaipas hjässlock. Magi eller terapi. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift 1991:145-54.
4. Lyons AS, Petrucelli RJ. Medicine. An illustrated history. New York: Abradale Press; 1987:354.
5. Stodola J, Volák J, Wahlin B (svensk text). Tidens stora bok om läkewäxter. Så används växterna inom medicinen och kokkonsten. Stockholm: Prisma; 2000.